

MODERN TACİK EDEBİYATININ KURUCUSU SADREDDİN AYNÎ: HAYATI ESERLERİ VE DÜŞÜNCESİ*

Turgay Şafak**

Öz

Modern Tacik edebiyatının kurucusu olarak kabul edilen Sadreddin Aynî, Buhara'da dünyaya gelmiştir. Tarih, edebiyat, dilbilim, şiir ve sosyal eleştiri alanlarında eserler vermiştir. Ortaya koyduğu eserlerle Tacikistan ve Özbekistan'daki edebî, sosyal ve kültürel ortamın değişiminde büyük katkısı olmuştur. Buhara'da çiftçilik yapan bir ailede dünyaya gelen Sadreddin Aynî Buhara'da başlangıçta eğitim gördüğü Mir Arab medresesi dışında Alim Cân, Bedel Bey, Hacı Zâhid, Kökeldaş ve Hüseyin Bay gibi medreselerde ilim tahsil etmiştir. Buhara'daki entelektüel ve edebi ortamlarda yeni düşüncelerle tanışmıştır. Ceditçi aydınlarla birlikte Maarif hareketini başlatan kişiler arasında bulunan Aynî, Buhara'da cedit usulle açılan ilk mektep açıldığında eksikliğini görerek bu mektepler için ders kitapları da kaleme almıştır. Sadreddin Aynî'nin düşünce dünyasını etkileyen önemli unsurlardan biri dünyanın dört bir yanında neşredilen gazetelerdir. Özellikle İsmail Gaspralı'nın Kırım'da neşredilen Tercüman gazetesi modern düşüncelerle tanışmasına vesile olmuştur. Telif ettiği eserler arasında tarih, edebiyat, biyografi, otobiyografi, hatırat ve şiirler vardır. Aynî, Tacik dil ve edebiyatının müstakil bir edebiyat olduğunu ispat etmek için ciddi mücadeleler vermiş, bu yönde çeşitli kitaplar kaleme almıştır.

Bu makalede Türkiye'de hakkında bugüne kadar herhangi bir çalışma yapılmamış olan Sadreddin Aynî'nin hayatı eserleri ve düşünceleri ele alınmıştır. Birinci bölümde müellifin hayatı ele alınmıştır. İkinci bölümde temel düşünceleri, siyasi ve kültürel faaliyetleri ve etkileri hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde ise eserleri konularına göre tasnif edilerek tanıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sadreddin Aynî, Tâcık Edebiyatı, Tacikçe, Tacikistan

* Araştırma makalesi/Research article; Doi: 10.32330/nusha.1354916

** Doç. Dr. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: turgaysafak@gmail.com Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-2701-5301>

Makale Gönderim Tarihi: 04.09.2023

Makale Kabul Tarihi : 06.11.2023

The Founder of Modern Tajik Literature Sadreddin Aynî: His Life Works and Thought

Abstract

Sadreddin Aynî, who is considered to be the founder of modern Tajik literature, was born in Bukhara. He has produced works in the fields of history, literature, linguistics, poetry and social criticism. With the works he produced, he made a great contribution to the change of the literary, social and cultural environment in Tajikistan and Uzbekistan. Sadreddin Aynî, who was born in a family engaged in farming in Bukhara, studied at the madrasas such as Alim Cân, Bedel Bey, Hacı Zâhid, Kökeldaş and Hüseyin Bay, apart from the Mir Arab madrasah where he was initially educated in Bukhara. He met new ideas in the intellectual and literary environments in Bukhara. Aynî, who was among the people who started the Maarif movement together with the Ceditist intellectuals, saw the deficiency when the first school opened with the jadid method in Bukhara was opened, and wrote textbooks for these schools. One of the important factors affecting Sadreddin Aynî's world of thought was the newspapers published all over the world. In particular, the newspaper Tercüman, which was published in Crimea, helped İsmail Gasprıralı meet modern ideas. His copyrighted works include history, literature, biography, autobiography, memoirs and poems. Aynî struggled hard to prove that Tajik language and literature is an independent literature, and he wrote various books in this direction.

2

In this article, the life works and thoughts of Sadreddin Aynî, about whom no study has been done in Turkey until today, are discussed. In the first chapter, the life of the author is discussed. In the second part, information is given about his basic thoughts, political and cultural activities and effects. In the third part, his works are introduced by classifying them according to their subjects.

Keywords: Sadreddin Aynî, Tajik Literature, Tajik, Tajikistan

---

Structured Abstract

This article recounts the history of classical Tajik/Persian literature, particularly the life and influences of Sadriddin Ayni, a Tajik poet and writer who lived in Tajikistan. The text discusses the history of Tajik literature, the Sebki Hindî period, Ayni's life, education and influences, the Jadidism movement, the Soviet period and his awards. Overall, the text is a history of the development of classical Tajik/Persian literature and the literary and cultural impact of Sadriddin Ayni. Sadriddin Ayni is an important figure, regarded as the founder of modern Tajik literature and identity. His views, activities and influences have played a major role in the cultural and literary development of Tajikistan. Sadriddin Ayni believed that the model of education in madrasahs needed to be changed. He promoted modern teaching methods by opening Usul-i Jedid schools and attempted to teach students modern sciences. He also founded the Terbiyet-i Etfal Society and sent students to centres such as Ufa, Kazan and Istanbul. Ayni argued that the Tajik language had a literature distinct from Persian and established the name of the Tajik language as "Tajikçe". This was a major step towards the preservation and recognition of the Tajik identity and language. His work on the language issue was also supported by the Soviet administration. Sadriddin Ayni wrote articles in Tajik and Uzbek newspapers and magazines. At the same time, he expressed the political and social problems of the time in poetry. In his poems, he went beyond the classical style and tried out new verses and rhyme arrangements. Since the establishment of the state of Tajikistan, Ayni held various positions and played an important role in academic fields. He was president of the Tajik Academy of Sciences and a member of various committees. He fought for the preservation of Tajikistan's cultural identity and independence. He defended and fought for issues such as the exclusion of Bukhara and Samarkand from the borders of Tajikistan. Ayni encouraged the translation of books in various fields from Russian and proposed the creation of dictionaries for the development and dissemination of Tajik literature. He was interested in poetry and wrote poems from a young age. In his poems, he went beyond the classical style and expressed the political and social problems of the time. He contributed to the political atmosphere of the time by writing revolutionary poems. His efforts include important steps towards strengthening Tajikistan's independence and cultural identity. Sadriddin Ayni's works are quite diverse and we have analysed them by dividing them into different categories: 1. Literary works: Sadriddin Ayni's novels and stories are important works that reflect the social and cultural events of his time. These works are: - The Executioners of Bukhara, Âdîne, Dahunda, Slaves, Death of the Moneylender (Merg-i Sûdhâr) 2: Ayni's literary studies also occupy an important place. Especially his work "Numuna Edebiyat-ı Tajik" presents an important history of Tajik literature. 3. Linguistic studies: Ayni

compiled an important dictionary of the Tajik language. 4. Historical studies: Sadriddin Ayni also wrote works on history. Especially important are his works on the history of Bukhara. 5. Autobiographical works: Ayni 's autobiographical works provide important information about his own life and the social and cultural conditions of his time. "Yaddashtha" is one of the most important of these works. 6. Textbooks: Ayni prepared textbooks for use in modern schools. These books were used to provide students with religious and cultural education. His works contributed to the formation of Tajik identity and the recognition of the existence of an independent Tajik literature. As a prolific writer and researcher in various fields, Ayni's works are of great importance in both literary and historical terms. In particular, his work "Numûne-i Edebiyat-i Tajik", which deals with the history and poets of Tajik literature, has contributed to reaching the deep roots of Tajik literature. In addition, his autobiographical work "Yaddashta" is considered an important source on the social, religious, educational, economic and intellectual life of Bukhara at that time. This work describes in detail the madrasa life, the educational system and the intellectual circles of the time. His work in the field of history is also approached from a historical perspective, describing the Jadidist thought movement in Bukhara and the persecution of the Emir of Bukhara. His work "Tarih-i Emiran-i Mangitye-i Bukhara" describes the rise and fall of the Mangit government based on historical sources. Sadriddin Ayni's works have had a profound impact on Tajik culture and identity, and his work has made a significant contribution to the preservation and promotion of Tajik cultural heritage.

Giriş

Klasik Tacik/Fars edebiyatı dokuzuncu asırda Mâverâünnehir, Türkistan ve Horasan'da ortaya çıkıp daha sonra Şiraz ve İsfahan gibi bugünkü İran'ın merkezine hatta Anadolu ve Hindistan'a kadar yayılmıştır. Tacik, Fars veya Deri dillerinin ortak edebiyat tarihi yaklaşık on altıncı asra kadar sürmüştür, siyasi sınırların netleşmesinin ardından Deri ve Tacik edebiyatları Fars edebiyatından temayüz etmeye başlamıştır. 16. Asırdan itibaren Şeybaniler, Astarhan, Mangıt Hanlıklarının hüküm sürdüğü bölgede Tacik Edebiyatında Sebki Hindî özellikle Bîdil'in etkisi görülmüştür. Sebki Hindî on yedinci asrın başından itibaren Mâveraunnehir ve Horasan coğrafyasındaki şairleri etkisi altına almıştır. Bu etki o kadar fazla idi ki bu dönemlerde hem Hindistan hem de Maveraunnehirde Sebki Hindî etkisine girmemiş şair bulmak neredeyse imkânsızdı (Becka, Jiri 1372, 20). Sebki Hindî şairleri arasında Sâib-i Tebrizî, Şevket-i Buhari ve özellikle Bîdil-i Dihlevî ön plana çıkan isimlerdir. Bu dönemde Buhara ve Semerkant edebiyat ve sanatın himaye gördüğü bölgeler olarak ön plana çıkmış olup Vâsîfî'nin aktardığına göre aynı zamanda saray dışında esnaf şairlerin sayısında artış yaşanmıştır (Becka, Jiri 1372, 16). Esnaf şairler hakkında Mutribî-yi Semerkandî'nin *Tezkiretu'ş-şuara*'sında geniş bilgiler yer almaktadır (Mutribî-yi Semerkandî, Sultan Muhammed 2003). Burada şairlerin demirci, dokumacı, terzi, ayakkabıcı gibi mesleklerden olduğu göze çarpmaktadır. Bu dönemin öne çıkan şairleri arasında Seyyidâ, Fıtrat, Muhammed Emin Serefrâz, Melihâ, Şâkir ve Sâdât'a işaret edilebilir. Şiir bu dönemde saraydan uzaklaşmış çarşı, pazar, medrese hücreleri ve hamam külhanları şairlerin bir araya geldiği mekanlar haline gelmiştir. On sekizinci asırda savaşlar, iç çekişmeler ve ekonomik sebepler nedeniyle Becka'nın iddiasına göre Tacik edebiyatının en kötü dönemlerinden biridir (Becka, Jiri 1372, 43). Bu asrın en önemli isimleri arasında Sufî Allahyar Fergâni yer almaktadır. Sufî Allahyar hem Tacik hem de Özbek dillerinde tasavvufî eserler telif etmiştir. Bu dönemin bir başka önemli ismi İşân Molla ise Buhara Medresesi mollalarından biriydi. 1809-1822 yılları arasında Hokand Hanlığı tahtından bulunan Ömer Han klasik dönem sultanları gibi sarayında şairleri bir araya getirmiştir. On dokuzuncu asrın ikinci yarısında Rusya'nın Maveraunnehir'i işgal etmesi büyük bir değişimin başlangıcı oldu. On dokuzuncu asrın sonlarında Gaspıralı İsmail'in tarafından başlatılan Ceditçilik yavaş yavaş Buhara'ya da etkilemeye başlamış ve önce 1908 yılında "Terbiye-yi Etfâl" adıyla bir teşkilat kurulmuş daha sonra 1910 yılından itibaren "Yaş Buharalılar" adıyla örgütlenmişlerdir. Buhara Ceditçileri arasında bulunan Sadreddin Aynî aynı zamanda modern Tacik edebiyatının da kurucusu olarak kabul edilmektedir. Aynî bir ceditçi olarak "köhne medrese"ler yerine cedit mektepler kurulmasına öncülük ettiği gibi kaleme aldığı hikâye, roman, şiir ve diğer edebi ürünlerle modern Tacik edebiyatının öncüsü olmuştur. Aynî

Sovyetlerin bölgenin tamamını işgal etmesinin ardından Sovyet yönetimi ile iş birliği yaparak Tacik milletinin kimliğini korumasını sağlamış hem de Tacikistan devletinin kuruluşuna katkı sağlamıştır.

Sadreddin Aynî'nin Hayatı

Sadreddin Aynî 15 Nisan 1878 yılında Buhara yakınlarındaki Gucdüvân şehrinin Sakteri köyünde çiftçilik ve dokumacılık yapan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi (Aynî 1978)- Edebiyata ve şiire ilgi duyan babası Seyyid Murad Hâce kısa bir süre Buhara medreselerinde eğitim almış ancak tamamlayamadan köyüne dönmek zorunda kalmıştır. Aynî'nin Muhyiddin, Siraceddin ve Kiramüddin adlarında üç erkek kardeşi vardır. 1889 yılında Buhara'da yaşanan veba salgını sebebiyle annesi Ziveray, babası ve küçük kardeşini kaybetmiştir. Kendisinden büyük iki kardeşi Buhara emiri tarafından öldürülmüştür (Aynî, 1978, 38). Sadreddin Aynî'nin Kemaleddin adında bir oğlu ve Saliha ile Halide adında iki kız evladı olmuştur. Vefatından sonra Buhara, Semerkand ve Duşanbe'de yaşadığı evler müze haline getirildi.

Sadreddin Aynî ilk eğitimini kendi köyündeki imamdan ve imamın karısından aldı. 1890 yılı eylül ayında Şerifcân Mahtum Sadr-ı Ziya'nın (1867-1932) teşviki ile medrese eğitimi için Buhara'ya gitti ve Buhara'da Mir Arab medresesinde okuyan ağabeyinin yanına yerleşti. Buhara'da medrese hayatına dair gözlemlerini *Yad-daştha*, *Mekteb-i Köhne ve Muhtasar Terceme-i Hâl-i Hodem* adlı eserlerinde ayrıntılı olarak bahsetmiştir. Buhara'da 1890 yılında tahsil gördüğü Mir Arab medresesi dışında Alim Cân (1892 yılında), Bedel Bey (1894 yılında), Hacı Zâhid (1896 yılında), Kökeldaş (1899 yılında) ve Hüseyin Bay gibi medreselerde ilim tahsil etmiştir. Medrese hayatı boyunca İslam medreselerinin temel ders kitapları olan *Avâmil*, *Kâfiye*, *Şemsiyye*, *Haşiye-i Kutbî*, *Şerh-i Tezhib*, *Hikmetü'l-ayn*, *Molla Câmî'nin Kâfiye Şerhi* gibi kitapları okumuştur. Bunlar dışında edebiyata meraklı bir genç olarak Şerifcân Mahtûm Sadr-ı Ziyâ'nın kütüphanesinde görüp tanıdığı Hâfız, Sâdî, Firdevsî, Rûdekî, Sâib ve Bidîl'in şiirleriyle ilgilenmiştir.

Aynî Buhara'ya geldikten sonra 1891-1892 yıllarında Şerifcan Mahtum'un konağında hizmetkarlık, aşçılık ve ev işlerine yardımcı olmuş ve her çarşamba bu konakta bir araya gelen şehrin şairleri ile tanışma fırsatı bulmuştur (Yaddaştha, 3. Cilt, 5-35). Aynî'nin hayatında ve düşüncelerinde büyük etki bırakan Ahmed Mahtum Daniş'in (Ahmed Kelle) fikirleri ile tanışması da bu meclislerde olmuştur. Ahmed Mahtum Daniş bu meclislerde ismi çokça anılan, kendisinden hayranlıkla bahsedilen şair, tarihçi ve yazardır (Yaddaştha, 3. Cilt, 36-44). Aynî de dönemin diğer Buharalı aydınları gibi Ahmed Daniş'in toplumsal, kültürel ve dini düşüncelerinden etkilenmiştir. Medrese hücrelerinde sürekli eleştirilen, hakkında kötü konuşulan Ahmed Dâniş bu mecliste kendisine hayran olunan, düşünceleri, şiirleri tartışılan ve okunan bir kişiydi. Aynî, 1898-1899 yıllarında Şerifcan Mahtum'un isteği ile

Ahmed Daniş'in önemli eserlerinden biri olan *Nevâdirü'l-vakâyi'* adlı eserinden istinsah edilen nüsha ile orijinalini mukabele etmiş ve bu eserin etkisi ile düşüncelerinde devrim niteliğinde değişimler meydana gelmiştir. Kendi ifadesi ile kitabın nücum, felsefe ve tasavvufa dair kısımlarını ilk okuduğunda anlamamış, ancak anlayabildiği kısımların tesirinde kalmıştır. En fazla etkilendiği bölümler kendisinin de bizzat şahitlik ettiği ama ıslah edilmesi gerektiğini hiçbir zaman düşünmediği mektep ve medreselerle ilgili bölümlerdi. Aynî'de fikri dönüşüm *Nevadir'i* okuduktan sonra başlamıştır (Yaddaştıha, cilt 4, 241-242). Özellikle Kökeldaş Medresesinde bulunduğu yıllarda, Ahmed Daniş'in ıslah düşüncesinin etkisiyle medrese derslerini takip etme isteği azalarak bu dersleri faydasız görmeye başlamış, ders programlarının ıslahının lüzumu hakkında düşünmeye yönelmiştir (Yaddaştıha, cilt 4, 278).

Aynî, yirminci asrın başlarında Sadr-ı Ziya, Abdür-rauf Fıtrat (1884-1927), Mahmud Hacı Behbudî (1875-1919), Sadiki-yi Aczi (1865-1927), Taş Hacı Esirî (1844-1915) gibi Ceditçi aydınlarla birlikte maarif hareketinin içinde yer almıştır (Şükürizade, 1382, 152).

Sadreddin Aynî'nin düşünce dünyasını etkileyen önemli unsurlardan bir diğeri dünyanın dört bir yanında neşredilen gazetelerdi. Özellikle İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da neşredilen Tercüman gazetesi modern düşüncelerle tanışmasına vesile olmuştur. Tercüman dışında Hindistan'dan "Hablü'l-metîn", Mısır'dan "Çehre-nümâ" ve "Perveriş", Afganistan'dan "Sirâcü'l-aḥbâr" ve Tiflis'ten "Molla Nasreddin", Orenburg'tan "Şûra" gibi gazeteler ve Tataristan ve Başkırdistan'dan gelen dergiler hem Aynî'nin hem de diğer ceditçi düşünceye sahip gençlerin bilgi düzeylerinin artmasını sağlıyordu (Şükürizade, 1382, 153). Aynî'nin etkilendiği bir diğer Türkçe gazete ise Orenburg'ta Kazan Tatarları tarafından neşredilen Vakıf gazetesidir. O bu etkiyi bizzat kendi şiirinde dile getirerek bu neşriyatın "gaflet uykusundan uyandırdığını" söylemiştir. (Şükürizade, 1382, 153) Aynî Buhara'ya medreseye gelen gazeteleri açıktan okumak imkânsız olduğundan gizli okuduğunu da söylemiştir (Yaddaştıha, 3. Cilt, 87).

1905 yılında Rusya'da gerçekleşen devrimle birlikte gazete ve dergi yayıncılığının artması Buharalı aydınları da etkilemişti. Buhara, Semerkand ve Taşkent'te Tatarlar tarafından tesis edilen usul-i cedit mektepleri rağbet görmeye başlamıştı. Eğitimin Türkçe yapıldığı bu okullara devam eden Tacik çocukların dersleri anlamadığını gören Aynî idareci ve öğretmenlerden izin alarak derste anlatılanları Tacikçeye tercüme eder. 1907 yılında Aynî yakın arkadaşı Mirza Abdülvahid ile birlikte bu mekteplere benzer bir mektep kurdu ve Tatar mekteplerinde okutulan kitapları Tacikçeye tercüme ederek bir kıraat kitabı hazırladı. *Tezhibü's-sibyan* adını verdiği bu kitabı 1909 yılında neşretmiştir. Açtıkları mektep bir yıl içinde mollalar ve Buhara emiri tarafından kapatılınca "Terbiye-i Etfal" adıyla bir cemiyet kurarak bu defa gizlice açtıkları

mekteplerde okuyan talebeleri Kırım, Ufa, Kazan ve İstanbul'a gönderdiler. Bu cemiyet siyasi yönü olmayan eğitim faaliyetleri yürüten bir cemiyetti. 1914 yılında gizlice kurulan bu mekteplerin sayısı 5-6'ya ulaşmıştı. 1915 yılında gazete okuduğu ve Rus askerinin yenileceği hakkında sağda solda konuştuğu için soruşturmaya uğradı. Aynî 1900'lü yılların başlarında medrese eğitimi tamamladıktan sonra müderris olmak için herhangi bir girişimde bulunmayarak pamuk tarlalarında çalışmıştır. 1916 yılı Ekim ayı sonlarında aldığı bir telgraf ile Buhara'nın büyük medreselerinden Hıyaban Medresesine müderris olarak atandığı haberini alır. Rusya'da 1917 yılında gerçekleşen Şubat Devrimi sonrası daha önce yol arkadaşlığı yaptığı Ceditçilerden ayrılarak farklı bir yol izlemiştir. Abdurrauf Fitrat ve Osman Hoca Rusya geçici hükümetine mektup yazarak Buhara'da da reformlar yapılması çağrısına bulunurken Aynî ve yanındaki birkaç kişi acele edilmemesi gerektiğini savunuyorlardı. Buhara'da Nisan 1917 tarihinde Ceditçiler tarafından düzenlenen ıslahat mitinginden sonra mitinge katılmamasına rağmen Emir tarafından tutuklanıp çeşitli işkencelere uğramış ve 75 kırbaç cezası almıştır. Rusya'nın müdahalesi ile hapisten çıkan Aynî, 52 gün hastanede kalmıştır (Aynî 1362, 824). Serbest kaldıktan sonra Nisan 1918'e kadar Semerkant'ta ardından Taşkent'te yaşamıştır. 22 Ekim'de tekrar Semerkant'a dönerek yeni açılan bir Sovyet orta mektebinde Tacikçe, Özbekçe ve Tarih muallimliği yapmıştır (Aynî 1362, 826). Henüz ders kitapları bulunmadığından eski tecrübesine dayanarak kitaplar hazırlamıştır. 1918-1919 tahsil dönemini tamamladıktan sonra öğretmenlikten ayrılarak matbuat sahasında faaliyetle başlamıştır. Semerkant'ta Tacikçe yayınlanan "Şule-i İnkılab" dergisi ve Özbekçe yayınlanan "Mihnetkeşler Tâvuşu" gazetesinde çalışmıştır. Aynî Haziran 1920'de Buhara komünistleri tarafından Taşkent'e davet edilmiş ve Tacik ve Özbek dillerinde yazılacak bildiri, layiha ve yazılar için yardım etmesi istenmiştir. 8 Ekim 1920 tarihinde ilan edilen Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nde Türkistan'ın İstiklali için faaliyet gösteren Basmacıların¹ görev almaları iddiasıyla resmi görev almak istememiştir ama 1921 yılında Semerkant'ta konsolosluk müşaviri olarak görev almıştır. Sovyet hakimiyetinden sonra Moskova'nın siyaseti ile ters düşmemeye çalışan Aynî'nin 20. asrın başında birlikte hareket ettiği Ceditçiler farklı zamanlarda tasfiye edilerek öldürülmüş olup sadece kendisi yatağında eceliyle ölmüştür.

Aynî yapmış olduğu ilmi çalışmalar, yazdığı edebi eserler ve diğer kültürel faaliyetleri sebebiyle 1931 yılında SSCB tarafından Kızıl bayrak ödülünü, 1941, 1948, 1949 Lenin madalyasını almıştır. 1949 yılında Lenin Devlet Üniversitesi tarafından Fahri doktora derecesi ve nişanını alan Aynî 1950 yılında ise *Yaddaştâ* adlı eseri ile SSCB Devlet Ödülü almıştır. Aynî ömrünün yirmi yedi yılını Buhara'da, daha sonra uzun yıllar Semerkand'ta yaşadığından sonra son yıllarını ise Duşanbe'de geçirmiştir (Azita, 259). Sadreddin Aynî 5 Haziran 1954 tarihinde Duşanbe'de Vafat etti (Aynî 1978, 24).

Görüşleri Faaliyetleri ve Etkileri

Modern Tacik edebiyatının ve kimliğinin kurucusu olarak kabul edilen Sadreddin Aynî İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde yayımlanan gazete ve dergileri okuyarak başta İsmail Gaspıralı gibi aydınların düşüncelerinden etkilenmiş, medreselerdeki eğitim modelinin artık değişmesi gerektiğine inanmış ve bu doğrultuda usul-i cedid mektepleri açarak muhtelif faaliyetlere iştirak etmiştir. Yine bu amaçla 1910 yılında aynı fikirde olan dostları ile “Terbiyet-i Etfal” isminde bir cemiyet tesis ederek bazı öğrencileri Ufa, Kazan ve İstanbul’a göndermişlerdir. 1917 devrimi sonrası gelişen olayların ardından Sovyet yönetimi ile iş birliği yaparak Buhara Emirine karşı faaliyetlere devam etti. Bu dönemde bir gazeteci olarak gazete ve dergilerde Tacik ve Özbek dillerinde yazılar kaleme aldı. Tacikistan Devletinin tesisıyla birlikte 1929 yılından itibaren Tacikistan devletinde çeşitli görevler icra etmiştir. Sadreddin Aynî’nin üstlendiği görevler, seçildiği üyelikler ve aldığı ödüller şunlardır:

1923 yılında Buhara Sovyet Cumhuriyeti Hükümet heyetinde icra komitesi üyesi seçilmiştir.

1929-1938 yıllarında Tacikistan Merkezi Komitesi üyeliği yapmıştır

1934-1940 Semerkant ve Duşenbe şehirleri Yüksek Konsey Üyeliği yapmıştır.

1935 yılında 30 yıl jübilesi olarak Tacikistan Devleti tarafından ödül almıştır.

1937-1947 Tacikistan Yüksek Meclisi Üyeliğine seçilmiştir.

1943 Özbekistan Bilimler Akademisi Fahri Üyesi olarak seçilmiştir.

1951 Tacikistan Bilimler Akademisi Başkanlığı yapmıştır.

1954 SSCB Yüksek Konseyi Temsilcisi seçilmiştir.

Sadreddin Aynî’nin en önemli faaliyetlerinden birisi bölgede konuşulan dilin adının “Farsça” değil “Tacikçe” olması gerektiğini kabul ettirmiş olmasıdır. O, 1926 yılında Moskova’da basılan *Nümûne-yi Edebiyât-ı Tacîk* adlı eseri ile dönemin meşhur şarkiyatçılarından Bertels’in muhalefetine rağmen dilin adının Tacikçe olduğunu kabul ettirdiğinden bahsetmiştir (Metinî, 2013, 211). Aynî 13 Mart 1949 tarihinde oğlu Kemaleddin Aynî’ye yazdığı mektupta kitabı yazdığı zaman şarkiyatçıların çoğunun dilin adının Tacikçe değil Farsça olduğunu iddia ettiklerini, kendisinin “Tacik dili ve edebiyatı” söylemine karşı çıktıklarını ve Tacik halkının bir edebiyat dili olduğunu inkâr ederek Maveraünnehir bölgesinde yetişmiş olsa da şairlerin hepsini İran’ın tekeline verdiklerini iddia etmiştir (Metinî, 2013, 212). Bu tartışma 1928-1930 yıllarına kadar şiddetlenerek sürmüştür. 1926 yılında Taşkent’te Taciklerin Latin alfabesine geçmesi hakkındaki konferansta bazı şarkiyatçıların “Tacik milleti var ama edebi dilleri yoktur, geçmiş şairlerin sahip olduğu edebi dil İran’a aittir,

Tacikler için yeni bir edebi dil tesis edilmelidir” şeklindeki iddiaları üzerine çok tartışılmış, Aynî bu görüşü savunanlarla münakaşa etmiş ancak sözlerinden vazgeçmemişlerdir (Metinî, 2013, 210).

Aynî 1930 yılında Semerkand’da düzenlenen bir konferansta salonun girişine nesta’lik hat ile “Tacikler bin yıldır edebi dile sahiptir ve bugüne kadar devam etmiş ve bundan sonra da Sovyet Tacik edebi dili olarak devam edecektir” yazıldığını aktarmıştır. Ancak bu mesele bu konferansta da çözülmemiş, muhalifler Aynî’nin iddiasını kabul etmemişlerdir. Daha sonra aynı yıl Duşanbe’de düzenlenen bir konferansta Aynî ile Andrivov arasında sert tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalardan sonra Berthels ve Buldarov gibi şarkiyatçılar 16-17. asırdan sonra Maverâunnehir bölgesinde yetişen şairlerin Tacik olarak adlandırılması gerektiğini kabul etmişler ancak kadim şairlerin İran’a ait olduğunu söylemişlerdir. Sadreddin Aynî burada konuşulanları umursamayarak Rudekî, Firdevsî, İbn Sina, Sa’dî ve Hâfız gibi şairlerin Taciklere ait olduğunu söyler. Hatta Sa’dî hakkında 1940 yılında yayınlanan kitabın önsözünde Sa’dî’nin kendisini Tacik olarak kabul ettiğini de eklemiştir (Metinî, 2013, 211). Ona göre Tacik halkı Hâfız ve Sa’dî’nin eserlerini okuduğu zaman zorlanmadan anlıyorsa ve bu şairlerin kullandıkları kelimeler henüz Tacik dilinde de varsa bunların da Tacik şairleri olarak kabul edilmesi gerekmektedir. O Sovyet yönetimi tarafından Azerbaycan şairi olarak nitelenen Nizâmî Gencevî hakkında ise bu tür bir iddiada bulunmamış Nizâmî’yi Azerbaycan şairi olarak kabul etmiştir.

Aynî’nin Tacikçenin Farsçadan farklı bir edebiyata sahip olduğunu iddia ederek Fars dili ve edebiyatından farklı olduğunu kabul ettirmesi İranlı araştırmacılar tarafından İran’ın Mâverâünnehir ile arasındaki bağları kopardığı iddiası ile eleştirilmiş ve Moskova’nın direktifleri ile hareket ettiği söylenmiştir (Metinî, 2013, 216). Bir başka eleştiri konusu ise Tacikistan kurulduğu sırada kadim Tacik şehirleri olduğu iddia edilen Semerkant ve Buhara’nın Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalmasına ses çıkarmamış olmasıdır (Hüseynipur ve Hemedani 2013, 222). Aynî *Âdîne* romanının sonunda Tacikistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin kuruluşunu “Orta Asya’da saadet güneşinin doğuşu ve Tacik dağlarını ufuklarına özgürlüğün ortaya çıkması” olarak nitelemiştir.(Aynî 1960, 200) Diğer taraftan Tacikistan’ın sınırlarının belirlendiği zaman bazı Tacik aydınların Moskova’ya bir mektup yazarak itirazlarını bildirip Buhara ve Semerkant’ın Tacikistan’a ait olduğunu iddia etmişlerdir. Bazı kaynaklar bu imzacılar arasında Aynî’nin de olduğunu yazarken bazı kaynaklar onun adını zikretmezler (Hüseynipur ve Hemedani 2013, 227).

Sadreddin Aynî’nin Sovyet döneminde yaşanan alfabe değişikliğinde rolü olduğuna dair iddiaları oğlu Kemaleddin Aynî kabul etmemekte, Stalin döneminin baskıcı ortamında böyle bir karara karşı çıkmaya kimsenin gücünün yetmeyeceğini söylemektedir. Kemaleddin Aynî babasının ölünceye kadar bir

mektubunu dahi Arap alfabesi dışında bir alfabe ile yazmadığını söylemiştir (Sadreddinzade-i Aynî 1382, 121). Oğlunun aktardığına göre Aynî makale veya kitabını yazdıktan sonra yayınevine yollar onlar Latin veya Kiril alfabesine çevirirlerdi hatta bazen Arapça asıllı kelimelerin yerine Rusçalarını yazarlardı (Sadreddinzade-i Aynî 1393).

Aynî Tacik edebi dilinin değiştiğini, değişmesi gerektiğini, Tacikçenin artık Ekim Sosyalist Devrimi öncesinde emirlerin etrafında toplanmış kâtip ve münşilerin, medrese mollalarının ve yazdıkları birkaç kaside ile “söz ustası” olan şairlerin kullandığı dil olmadığını düşünmektedir (Aynî, 1976, 202). Tacik edebi dilinin gelişmesi için Sovyet enternasyonalinin dili olan Rusçadan farklı bilim dallarına ait kitaplar tercüme edilmelidir. Tacik siyaset bilimcileri Marx’ın, Engels’in ve Lenin’in eserlerini Tacikçeye tercüme etmeli, Tacik Sovyet şairler halkın hislerini tasvir etmelidir (Aynî, 1976, 202-203). Tacik dilinin bilimsel ve edebi açıdan ilerlemesi ve genişlemesi için farklı ilim dallarında sözlükler hazırlanması gerekmektedir. Klasik dönemde hazırlanmış olan *Burhan-ı Kâtî*’ ve *Gıyasü’l-lüga* gibi kitaplar bugünkü Tacik gençler için fayda sağlamamaktadır (Aynî 1976, 202). Aynî hazırladığı lügat ile hem klasik metinlerde geçen kelimeleri hem de günlük dilde kullanılan kelimeleri bir araya getirerek özellikle gençlerin faydalanmasını istemiştir.

Aynî ilk gençlik yıllarından itibaren şiirle ilgilenmiş ve şiirler yazmıştır. İlk şiir yazdığı günlerden itibaren kendisi için bir mahlas seçmek istemiştir. Süflî, Muhtâcî, cünûnî gibi mahlaslar seçmiş ancak mana bakımından değerlendirince kendisi için uygun olmadığını düşünüp vaz geçmiştir. Sonunda sahip olduğu geniş manaları göz önünde bulundurarak daha önce mahlas olarak kullanılmadığını düşündüğü “ayn” kelimesine nispetle Aynî mahlasını seçmiştir (Aynî 1959, 3:280). Yazdığı ilk şiirler klasik tarzda olmakla birlikte seçtiği konular itibariyle yeniliklere sahiptir. Şiirlerinde yaşadığı maddi ve psikolojik durumun yanında içinde bulunduğu dönemin siyasi ve sosyal durumunu yansıtır. Siyasi ve sosyal içerikli şiirlerinde söyleyiş bakımından yenilikler vardır. Aynî’nin Tacik şiirine getirdiği yenilik sadece muhteva ve konu ile sınırlı olmayıp vezin ve kafiye bakımından da yeni tarzlar denemiştir. “Marş-ı Hürriyet/Surûd-i Azadî”adlı şiirinde farklı vezinler kullanmış, klasik kafiye düzenine riayet etmemiştir.

Yazdığı şiirlerle kısa sürede güçlü bir şair olarak tanınan Aynî hakkında dönemin tezkirelerinde övgü ile bahsedilmiş ve diğer şairlere nazaran şiirlerinde yaşadığı dönemin sorunlarını dile getirdiği ifade edilmiştir (Müselmâniyân-ı Kubâbiyânî 1383, 40). Şiirle ilgilenmeye başladığı yaşlardan itibaren ilk okuduğu şairlerden biri olan Saib-i Tebrizi ve Bidil Dihlevî’nin etkisi de şiirlerinde görülür.

Aynî Ekim devrimi ve Kızıl Ordu için Özbekçe ve Tacikçe şiirler yazmış olup en meşhur şiirlerinden biri 1918 yılında “Marş-ı Hürriyet/Surûd-i Azadî” adıyla neşredilmiştir (Hemedani ve Hüseynipur 1393, 267). “Devrim Güneşe Benzer” 1919 yılında yazdığı devrimci şiirlerden bir diğeridir. İkinci dünya savaşında Sovyetlerin galibiyeti için yazdığı “Ceng ve Zafer” kaside tarzında yazdığı önemli manzumelerinden biridir. Buhara’da 1910 yılında meydana gelen Sünnî-şii çatışmasından sonra “Facia-yı Şia ve Sünnî” de önemli şiirlerinden biridir (Hitchins 1985, 146). Sadreddin Aynî şiirlerini “Yâdigârî” adıyla bir araya getirerek neşretmiştir. Daha sonra Halide Aynî tarafından bir araya getirilerek Külliyyatının sekizinci cildi olarak yayımlanmıştır.

Sadreddin Aynî’nin Çalışmaları

Sadreddin Aynî çok farklı alanlarda birçok eser kaleme almış üretken bir yazardır. Onun eserlerini Edebi eserleri, dil-edebiyat araştırmaları, tarih araştırmaları ve ders kitapları üst başlığı ile dört ayrı kategoride değerlendirebiliriz.

Edebi eserleri arasında roman ve hikayelerinde bizzat şahit olduğu, yaşadığı, gözlemediği olayları akıcı bir üslupla anlatmıştır.

Roman ve Hikayeleri:

Buhara Cellatları Buhara’da Emir’in ceditçilere karşı uygulamış olduğu işkence ve katliamı olaylara bizzat şahitlik eden ve işkenceye uğrayan birinin gözüyle anlatmıştır. Romanı 1920 yılında Özbekçe yazmış, 1922 yılında İnkılâp dergisinde muhtasar olarak yayınlanmıştır. Modern Tacik ve Özbek roman ve hikayeciliğinin ilk eserlerinden biridir. Türkçeye Yalçın Tura tarafından tercüme edilen roman 1970 yılında yayımlanmıştır (Aynî 1970).

Âdine 1927 yılında yayınlanan romanda halkın Buhara emirinin zulmü altında eziyet, zulüm, sitem ve işkenceye maruz kalmasını ve halkın mücadelesini roman kahramanı Âdine’nin gözüyle anlatmaktadır. Romanda Sovyet devriminin geleneksel yaşamında ortaya çıkardığı değişiklik Adine’nin Gülbibi ile aşkı üzerinden anlatılır. Yer yer şiirlere de yer verir. Bu açıdan klasik mensur eserlere benzer ancak teknik açısından yeniliklere sahipti (Aynî 1960).

Dahunda (1929) romanı sosyalist gerçekçi bir üslupla şahsi gözlemlerine dayanan, halkın çektiği çileleri ve yaşadığı zorlukları anlatmaktadır. Sovyet döneminde sinemaya uyarlanmıştır.

Köleler 1934 yılında önce Özbekçe ardından Tacik dilinde yayınlanmıştır. Aynî’nin diğer romanlarına nazaran daha hacimlidir. Romanda Tacik halkının son asırda başından geçenler üç nesil üzerinden sosyalist gerçekçi bir üslupla anlatılmıştır (Aynî 1984).

Tefecinin Ölümü [Merg-i Sûdhâr] Buhara’nın 19. asır sonu ile 20. asır başlarındaki sosyal ve ekonomik hayatını kendi yaşadığı tecrübeden yola

çıkarak mizahi bir dille anlatan romandır. Bazı edebiyat araştırmacılarına göre mizahi üslupla ele alınmış en önemli eserlerden biridir. (Rahim Kubadiyani, 50) Yalçın Tura tarafından Türkçeye tercüme edilen roman 1970 yılına *Buhara Cellatları* ile birlikte neşredilmiştir.

Bunlar dışında 1927 yılında *Ahmed-i Divbend* ve 1929 yılında *Yetim* adlarında iki romanı daha vardır ancak diğer romanları kadar dikkat çekici değildir.

Edebiyat Araştırmaları:

Nümûne-i Edebiyat-ı Tacik

Sadreddin Aynî'nin hiç şüphesiz en önemli eseri bir nevi edebiyat tarihi olarak kabul edilebilecek *Nümûne-i Edebiyat-ı Tacik* adlı çalışmasıdır. Kitap ilk kez 1924 yılında Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti bünyesinde Otonom Tacikistan Cumhuriyeti kurulduktan sonra Tacikistan Komiser Konseyinin ilk başkanı Mirza Abdülkadir Muhyiddin'in önerisi ile hazırlanmıştır (Sadreddinzade-i Aynî, 1384, 81). Kitapta dokuzuncu ve onuncu asırdan müellifin yaşadığı döneme kadar yaşamış şairlerin kısa biyografileri ve eserlerinden seçmeler yer alır. Kendi yaşadıkları dönem şairleri için Aynî dört bir yana haber gönderip şair ve ediplerden yardım istemiştir. Kitap yedi ay gibi kısa bir zamanda hazırlanmış olup Ağustos 1925 tarihinde meşhur şair Ebulkasım Lahutî'nin giriş yazısı ile fasikül halinde yayınlanmıştır. Kitapta yaşayan şairlerin kendi verdikleri bilgi dışında 70 nadir kaynaktan istifade edilmiştir. Kitap toplam 220 şairin biyografisini ve seçme şiirlerini içermektedir. Özellikle son dönem şairlerine daha fazla yer verilmiştir. Bunun sebebi olarak kadim dönem şairlerinin yazdıklarına tezkirelerde, divanlarda ve diğer edebiyat kitaplarında bulma imkânı varken kendi dönemi şairlerinin eserlerine ulaşma imkânı olmaması olarak açıklamıştır (Nümune, 1926, 7). Son dönem şairlerinden seçilen eserin devrimci ve yenilikçi olmasına dikkat edilmiştir. Eserde şair hakkına biyografik bilgi verildikten sonra eserlerinden seçmeler ve bazı açıklamalara yer verilmiştir. Kitap üç kısımdan oluşur; birinci kısım hicri 900 ile 1785 yılları arasında yaşamış şairler; ikinci kısım 1785 ile 1924 yılları arasında yaşamış şairler; üçüncü kısımda ise 1905 ile 1917 yılları arasında yazılmış devrimci şiirlerden oluşmaktadır.

Kitap basıldıktan sonra, kitapta Buhara Emiri'nin yeniden iktidara gelmesinin desteklediği iddia edilerek Sovyet rejimi tarafından toplatılıp imha edilmiştir (Sadreddinzade-i Aynî 1384, 84). 1934 yılında Moskova'da düzenlenen Sovyet Yazarlar Birliği toplantısına katılan Aynî Maksim Gorki ve Buharin ile dostluk kurarak kitabın tekrar basılmasını ister. Bunun üzerine Buharin basım yasağını kaldırır. Ancak Buharin hapse düşmesi sebebiyle kitap yine basılamaz. Kiril alfabesi ile basımı ise 2010 yılında Duşenbe'de

gerçekleşir. Kitap ayrıca 2005 yılında Tahran’da El Sanatları, Turizm ve Kültürel Miras Kurumu tarafından yayımlanmıştır.

Derbâre-i Firdevsî ve Şehnâme-i U: Firdevsi ve meşhur eseri Şehname hakkında kaleme alınmış olan bu eser yedi bölümden oluşmuştur. Aynî araştırmasında daha çok Firdevsî’nin biyografisine, şehnameyi nasıl yazdığına ve Sultan Mahmud ile irtibatına yer verir. Eser 1934 yılında Duşenbe’de yayımlanmıştır.

Şeyhü’r-reîs İbn Sînâ: İbn Sina’nın hayatı hakkında hazırladığı bu eseri 1939 yılında neşretmiştir.

Mirzâ Abdülkâdir-i Bîdil Aynî’nin çocukluğundan itibaren ünsiyet kurduğu şair hakkında kaleme aldığı bir çalışmadır. Kitap şairin hayatı, eserleri, üslubu ve etkilerinden bahsetmektedir. Bu eser aynı zamanda Bîdil hakkında yazılmış ilk biyografik çalışma özelliğine de sahiptir. Aynî’nin Sovyet hakimiyeti döneminde yazdığı diğer eserlerinde olduğu gibi Sovyet ideolojisi hakimdir. Aynî’nin Bidil ilgisi çocukluktan itibaren başlamış, bu kitabı yazmadan önce Bidil hakkındaki ilk araştırmasını 1912 yılında Şûrâ dergisinin 2. Sayısında yayımlanmıştır.

Sa’dî-yi Şirâzî: Sa’dî’nin hayatı ve eserleri hakkında kaleme aldığı bu risalede Sa’dî’nin kendisini Tacik olarak tanımladığını iddia etmiştir. Eser 10 bölümden oluşmuştur. Hayatı, dönemi, eserleri, Sa’dî’nin nesir ve nazım üslubu gibi konulardan oluşur. Aynî dönemin ruhuna uygun olarak Sa’dî’yi realist bir yazar olarak görür. Eser 1940 yılında yayımlanmıştır.

Ustâd Rudeki: Rudeki hakkında yapmış olduğu araştırmaları bir araya getirdiği bu kitap 1940 yılında yayımlanmıştır.

Ali Şir Nevai 1931 yılında yayınlanan bu eserde büyük Türk şairi Ali Şir Nevaî’nin hayatı, eserleri, etkilendiği ve etkilediği şairler hakkında araştırmalara dayanmaktadır. Bu eserde Aynî milli kültürün toplumun farklı sosyal ve sınıfların çabası ile oluştuğunu savunmaktadır. Kitap 1931 yılında kaleme almıştır.

Bedâyi’ul vekâyi Sadreddin Aynî’nin Vâsîfî’nin *Bedâyi’u’l-vekâyi* adlı eseri hakkında yaptığı çalışma 1940 yılında neşredilmiş olup onun hakkında ilk araştırmadır.

Bu eserler dışında Ali Şir Nevâî’nin Hamse’sini de Latin harflerine aktarmış ve 1941 yılında Taşkent’te neşretmiştir (Şukûrî 1383, 131).

Dil Araştırmaları:

Sadreddin Aynî edebiyat araştırmaları yanında Tacik Diline dair eserler de kaleme almıştır. Bu konudaki en önemli çalışması *Lügat-i Nim-tafsili-yi Taciki* adını taşımaktadır.(Aynî 1976) Aynî bu çalışmasında Tacik halkının dilinin

artık sosyalist devrim öncesinde münşiler ve katipler tarafından kullanılan dil olmadığını dile getirerek artık Sosyalist devletin çatısı altında Tacikçenin ekonomik, kültürel ve edebi olarak geliştiğini savunmuş ve bu dilin yeni neslin bu dili anlaması için böyle bir sözlük hazırlama ihtiyacı hissetmiştir. Sözlükte kelimeler hem Arap harfli hem de Kiril alfabesi ile verilmiştir (Aynî 1976, 202). Sözlük vefatından sonra oğlu tarafından yayımlanmıştır.

Tarih Araştırmaları:

Sadreddin Aynî Tarih araştırmaları hakkında yaptığı çalışmalar da önem taşımaktadır. Özellikle Buhara tarihi hakkında yazdıkları kendi yaşadığı dönemini yansıtmaları bakımından önem taşımaktadır.

Buhara İnkılabının Tarihi Aynî 1933 tarihli bir makalede eserini 1918 yılında Tacik dilinde yazmaya başladığını ve adını ise *Tarih-i İnkılab-ı Fikri der Buharâ* koyduğunu ifade etmiştir. Ancak Buhara Sovyet Cumhuriyetinin Maarif Nazırı tarafından 17 Kasım 1920 Buhara İnkılabının tarihinin yazılması verdiği sipariş üzerine elindeki notlara dayanarak *Tarih-i İnkılab-ı Buhara* adıyla bir kitabı yeniden düzenleyerek teslim etmiştir. Maarif Nazırlığının kitabın Özbekçeye tercüme edilmesini istemesi üzerine Aynî eserini Özbekçeye tercüme ederek teslim etmiştir. Kitabın Özbekçe yazımının sonundaki kayda göre Aynî eserin telifine 31 Aralık 1920 tarihinde başlamış ve 23 Mart 1921’de tamamlamıştır. Kitabın Özbekçe versiyonu 1926 yılında Moskova’da *Buhara İbkılabı Tarihi İçün Materyaller* adıyla basılmıştır. Kitabın Tacikçe versiyonu İran’da *Tarih-i İnkılab-ı Fikrî der Buhara* adıyla 2003 yılında Kemaleddin Aynî’nin önsözü ile yayınlanmıştır. Kiril Alfabesi ile Özbekçe basımı 2005’te Tokyo Üniversitesinde Rusça ve Japonca tercümesi ile neşredilmiştir. Eserin Tacik ve Özbek versiyonlarında muhteva bakımından farklılıklar bulunmaktadır (Şukûrî-yi Buharâyî 1388, 95).

Tarih-i Emiran-ı Mangıtyye-i Buhara Aynî’nin tarihi kaynaklardan faydalanarak kaleme aldığı bir eserde Ebulfeyz Hân’ın tahttan düşüp Rahim Hân’ın tahta çıkışından Mangıtların yıkılışına kadar anlatır. Aynî kitapta Mangıt hakimiyeti döneminde Buhara ve çevresinde yaşanan gelişmeler, sosyal ve kültürel hareketler ve mezhep çatışmalarından bahseder ve Ruslar karşısında Mangıt hanlarının neden başarısız olduklarını sorgular. Kitap 1923 yılında Stalinabad’ta (Duşenbe) yayımlanmıştır (Hâmidî 1386, 64).

Otobiyografik Eserler:

Sadeddin Aynî yazdığı otobiyografik eserler de tarih, edebiyat araştırmaları ve edebi eserleri kadar önem taşımaktadır. On dokuzuncu asrın sonu ve yirminci asrın başında Buhara’nın sosyal, kültürel yapısı, medreselerin durumu, halkın çektiği sıkıntılar, emir, kadı ve ulemanın halka davranışı hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler içermektedir.

Mekteb-i köhne Sadreddin Aynî'nin Buhara medreselerinde geçirdiği yıllarda edindiği tecrübelerle eski medreseleri ve eğitim sistemini eleştirdiği bir eserdir. 1936 yılına neşredilmiş olan eser *Eski Mekteb* adıyla Özbekçeye tercüme edilmiştir.

Yaddaşthâ Aynî'nin en meşhur eseri olup çocukluğundan Buhara İnkılabı yıllarına kadar olan hayatına dair hatıralarından oluşmaktadır. Müellif eseri dört cilt olarak planlamıştır. İlk iki cildini 1948 yılında, üçüncü cildini 1950 yılında, dördüncü cildi ise 1954 yılında tamamlamıştır.

“Taşrada” başlığını taşıyan birinci ciltte doğduğu köy, ilk mektep yılları, annesi, babası, kardeşleri ve çevresinde bulunan diğer kişiler hakkında bilgiler verir. “Şehirde” başlıklı ikinci ciltte Buhara Medreseleri, medrese talebelerinin durumu, medreselerin ders programları, müderrislerin eğitim yöntemleri ve Buhara’da medrese dışında bulunana mekanlar ve tanıştığı kişilerden bahseder. Üçüncü ve dördüncü ciltler de “şehirde” başlığını taşımaktadır. Üçüncü ciltte Buhara’da tanıştığı edebiyat ve kültür çevrelerinden bahseden Aynî hayatına büyük etkisi olan Ahmed Daniş, Şerifcan Mahdum gibi şahsiyetlerin hayatlarına dair anılarını aktarır. Dönemin meşhur şairlerinden Hayret ile tanışması ve şairliğinde de bu ciltte bahsetmiştir. Dördüncü cilde 1896 yılında yerleştiği Hacı Zahid medresesine yerleşmesi ile başlar, medresenin tarihi, medresede aldığı vazifeler, karşılaştığı kişiler ve başından geçen hadiselerden bahseder. Bu ciltte ayrıca Ahmed Mahdum’un meşhur eseri *Nevadirü’l vakayi*’in içeriğinden ve kendisi üzerindeki etkisinden bahseder.

Muhtasar Terceme-i Hâl-i Hodem Aynî'nin 1940 yılında kaleme aldığı bu otobiyografik eserde müellif kronolojik olarak hayat hikayesini anlatmıştır. Oğlu Kemaleddin Aynî'ye göre bu eserde diğer otobiyografik eseri *Yaddaşthâ*'nın bir haritasını çıkarmıştır. Bu muhtasar otobiyografik eseri müellif 22 Nisan 1940 tarihinde tamamlamış ancak daha sonra 1941, 1947 ve 1948 yıllarına ait birer cümlelik bilgiler ilave etmiştir. Kitap Sovyet hakimiyetindeki pek çok ülkenin diline tercüme edilmiştir.

Sadreddin Aynî ceditçi aydınlarla birlikte usul-i cedit adı verdikleri modern mektepler açtıklarında bu mekteplerdeki ders kitabı eksikliğini görüp Tatar mekteplerinde okutulan kitapları tercüme ederek ders kitapları hazırlamıştır.

Tezhibü's-sibyan 1909 yılında hazırlanan kitap müellifin adı yer almadan basılmıştır. İki bölümden oluşan eserin ilk bölümü mektep, ilim, anne babaya hürmet gibi konulardan; ikinci bölüm ise dostluk arkadaşlık aile hakkında hikâye, öğüt, şiir ve vecizelerden oluşur.

Tertili'l-kurân 1909 yılında Orenburg'ta basılmıştır. Tecvit hakkında Tacik dilinde kaleme alınmıştır.

Zaruriyyet-i Diniyye: İslam itikadı ve amelleri hakkında Tacik dilinde yazılmış bir eserdir. İlk kez 1913 yılında Semerkant'ta yayımlanmıştır. Mekteplerin ikinci ve üçüncü sınıfları için Türkçe ders kitaplarından tercüme etmiştir. Sovyet döneminde Lahor (1927) ve Mekke (1927) ve Taşkent'te (1991) neşredilmiştir. Kiril alfabesi ile basımı ise Duşenbe'de 2000 yılında gerçekleşir.

Sonuç

Türkiye'de bugüne kadar hakkında herhangi bir çalışma yapılmamış olan Sadreddin Aynî Modern Tacik edebiyatının kurucusu olarak kabul edilmektedir. Hayatının büyük kısmını Buhara ve Semerkant'ta sürdüren Aynî Tacikistan'ın milli kahramanıdır. Aynî'nin telif etmiş olduğu eserler Tacik kimliğinin oluşumunda büyük etkisi olmuştur. İlk eserleri Buhara'da kurulan cedid mekteplerinde okunması için hazırladığı ders kitaplarıdır. Romanlar, hikayeler, şiirler, araştırmalar, biyografik ve otobiyografik çalışmaların yanında çeşitli dergi ve gazetelerde yazılar kaleme almıştır. *Numûne-i Edebiyat-ı Tâcîk* adlı çalışması ile Tacik kimliğini İranlı kimliğinden ayırmış ve bağımsız bir Tacik edebiyatı olduğunu ortaya koymuştur. Kitabı hazırlarken yaşayan şairlerin kendi verdikleri bilgi dışında 70 nadir el yazmasından yararlanmışır. Kitap toplam 220 şairin biyografisini ve seçme şiirlerini içermektedir. Özellikle son dönem şairlerine daha fazla yer verilmiştir. Hatıralarını kaleme aldığı dört ciltten oluşan *Yaddaştha* adlı çalışmasında yirminci yüzyıl başlarındaki Buhara'daki sosyal, dini, eğitim, ekonomik ve entelektüel hayata dair çok önemli bilgiler içermektedir. Kitapta Buhara medreselerinde talebelerin yaşam koşulları, medreselerin ders programları, Buhara'daki edebi ve entelektüel muhitler hakkında çok önemli bilgiler yer almaktadır. Tarih alanında iki önemli çalışması vardır. *Buhara İnkılabının Tarihi* adlı çalışmasında Buhara'daki ceditçi düşünce hareketini, Buhara Emirinin ceditçilere uyguladığı zulüm ve işkenceleri anlatmaktadır. Kendisi de işkenceye maruz kalmış ve 1917 yılında Buhara'ya giren Rus askerleri tarafından Buhara Emirinin zindanından çıkarılmışır. *Tarih-i Emiran-ı Mangıtyye-i Buhara* adlı eserini ise tarihi kaynaklardan faydalanarak kaleme alarak Ebulfeyz Hân'ın tahttan düşüp Rahim Hân'ın tahta çıkışından Mangıtların yıkılışına kadar anlatır.

Sadreddin Aynî gerek edebiyat araştırmaları gerek tarih araştırmaları gerekse şiir, roman ve hikâye türünden eserler telif etmiş olan üretken bir yazar ve araştırmacıdır.

Kaynakça

- Aynî, Sadreddin. (1362). *Yâd-dâştâ*. Editör Ali Ekber Saîdî-yi Sîrcânî. Tahran: Âgâh.
- . (1959). *Yad-daştâ* 3. C. 3. 4 c. Stalinabad: Neşriyat-ı Devleti-yi Tacikistan.
- . (1960). *Adine*. Stalinabad: Neşriyat-ı Devleti-yi Tacikistan.
- Aynî, Sadreddin. (1970). *Buhara Cellatları*. Çeviren Yalçın Tura. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Aynî, Sadreddin. (1976). *Lügat-i Nim-tafsili-yi Taciki*. Duşenbe: İrfan.
- . (1978). *Muhtasar-ı terceme-i Hal-i Hodem*. Duşenbe: Daniş.
- . (1984). *Dahunda*. Duşenbe: İrfan.
- Becka, Jiri. (1372). *Edebiyat-ı Farisi der Tacikistan*. Çeviren Mahmud Ibâdiyan, Saîd Abânejâd Hicrândûst. Tahran: Merkez-i Mutâlât ve Tahkîkât-ı Ferhengi-yi Beynelmileli.
- Hâmîdî, Muhammed Rıza. (1386). “Nazarî be Menâbi’-i Mâverâünnehir ve Hânedân-ı Mangıtiyye der Sede-yi Nuzdehum-i Milâdî”. *Neşriyye-i Târih: Danişgâh-ı Âzâd-ı İslamî Vâhid-i Mahellât*, sy 4: 54-72.
- Hemedani, Azita, ve Mesud Hüseynipur. (1393). “Negahî be Zindegi ve Asar-ı Sadreddin Aynî”, sy 55: 256-186.
- Hitchins, K. (1985). “Aynî, Sadr-al-dîn”. İçinde *Encyclopaedia Iranica*, 144-49. London: Routledge and Kegan Paul. <https://iranicaonline.org/articles/ayni-sadr-al-din>.
- Hüseynipur, Mesud, ve Azita Hemedani. (2013). “Evvel Hîş, Duvvum Dervîş: Nigâhî Diger be Sadreddin Aynî”. *Îrân-şînâsî* 25 (2): 221-34.
- Metinî, Celâl. (2013). “Sadreddin Aynî, Zebân-ı Farisi ve Tâcîkistân”. *Îrân-şînâsî* 25 (2): 205-20.
- Mutribî-yi Semerkandi, Sultan Muhammed. (2003). *Tezkiretü’ş-şuara*. Editör Ali Refii Ala Mervdeşti. Tahran: Mîrâs-ı Mektûb.
- Müselmâniyân-ı Kubâbiyânî. (1383). *Sitârehâ-yi Pâmîr: Âşinâi bâ Tenî Çend ez Edîbân-ı Muasır-ı Tâcîk*. Tahran: İntişârât-ı Beynelmilelî-yi El-Hüdâ.
- Sadreddinzade-i Aynî. (1382). “Kitâbî ki Heftâd Sâl Zindânî Bûd”. *Name-i Encümen*, sy 11: 115-29.

———. (1393). Dil. persianjoman. <http://persianjoman.org/?p=1368>.

Sadreddinzade-i Aynî, Kemaleddin. (1384). “Ustad Rudeki ve Serneveşt-i KĪtab-ı Nümune-i Edebiyat-ı Tacik”. *Rudeki* 6 (8-9): 75-87.

Şukûrî, Muhammedcan. (1383). “Edebiyyât Pejuhî-yi Sadreddin Aynî ve Hodşinâsî-yi Milli-yi Tâcîkân-ı Ferârûd”. *Name-i Encümen*, sy 16: 107-37.

Şukûrî-yi Buharâyî, Muhammed Can. (1388). “İbkılab-ı Buhara ya Belvâ-yı Buhara”. *Rudeki* 10 (23): 93-128.

---

¹ Basmacılar Rusya'nın işgaline karşı Türkistan'm istiklali için faaliyet gösterenlerin milli ayaklanmalarına verilen genel addır.